

12. Senyk S. Schools for Priests: Orthodox Education in Eighteenth-Century Ukraine / S. Senyk // *Orientalia Christiana Periodica*. – 2007. – Vol. 70.
13. Wawrzeniuk P. Confessional Civilising in Ukraine. The Bishop Iosyf Shumliansky and the Introduction» of Reforms in the Diocese of Lviv 1668–1708 / P. Wawrzeniuk. – Huddinge, 2005.

УДК 378.091.12-051-054.62(470+571) «18»

«Після нас старе слов'янське варварство повернеться»: професори-іноземці та проблеми європеїзації побуту в Російській імперії на початку XIX ст.*

Іващенко В. Ю.

Іващенко В. Ю. «Після нас старе слов'янське варварство повернеться»: професори-іноземці та проблеми європеїзації побуту в Російській імперії на початку XIX ст. У статті розглядаються процеси, пов'язані із входженням до міського середовища іноземних учених, які на початковому етапі історії Харківського університету становили більшість університетської корпорації. На основі спогадів сучасників та інших джерел аналізується вплив іноземців на організацію міського простору, їхнє уявлення про достатній рівень життя університетського професора, прийняті в середовищі іноземних учених стратегії укладання шлюбів, а також порівнюються життєві уклади в родині іноземних та місцевих професорів.

Ключові слова: Харківський університет, європеїзація побуту, професори-іноземці, організація міського простору.

Іващенко В. Ю. «После нас старое славянское варварство воцарится»: профессора-иностранцы и проблемы европеизации частного быта в Российской империи в начале XIX в. В статье рассматриваются процессы, связанные с входжением в городскую среду иностранных ученых, которые в начальный период истории Харьковского университета составляли большинство в профессорской корпорации. На основе воспоминаний современников и других источников анализируется влияние иностранцев на организацию городского пространства, их

представление о необходимом уровне жизни университетского профессора, принятые в среде иностранных ученых стратегии заключения браков, а также сравниваются жизненные уклады в семьях иностранных и местных профессоров.

Ключевые слова: Харьковский университет, европеизация быта, профессора-иностранцы, организация городского пространства.

Ivashchenko V. Y. «After us Ancient Slavic Barbarism will reign»: Foreign Professors and the Problems of the Europeanization of Private Life in the Russian Empire in the Early XIXth Century. The article deals with the processes associated with the foreign scholars' (being the majority of professors of the university corporation of Kharkov University in its early days) entering urban environment. Based on the memoirs of contemporaries and other sources, the article analyzes the impact of foreigners on the organization of urban space, their understanding of the appropriate level of life of a university professor, marriage strategies of foreign scientists, and compares lifestyles of foreign and local professors' families.

The keywords: Kharkov University, the europeanization of life, foreign professors, the organization of urban space.

Проблема перенесення європейської «університетської ідеї» до Російської імперії має різні аспекти. Говорячи про укорінення на російському ґрунті особливого «ученого середовища», притаманного іноземним університетам, слід пам'ятати, що цей процес відбувався не лише на університетському рівні, але й на рівні повсякденних практик, коли у зіткненнях та взаємопроникненнях життєвих укладів європейських та вітчизняних учених відбувалось формування особливого професорського стилю життя.

Сучасна історіографія надає цікаві приклади розробки таких понять, як «університетський простір», «якість життя» та «світ» університетського професора [4; 6; 7]. Запропонований дослідниками інструментарій був опрацьований на матеріалах Московського та Казанського університетів, тому, досліджуючи побутові практики, що панували у професорському середовищі Харкова, ми маємо можливість проводити певні паралелі з Москвою та Казанню.

На початку XIX ст. іноземні учені склали основу університетської корпорації у Харкові: із 47 професорів та ад'юнктів, які служили тут з 1803 р. по 1814 р., 29 були іноземцями, із них – 19 німці, 7 мали слов'янське походження, 4 були французами [1, с. 488]. Розглядаючи, як ця нечисельна, але досить впливова група відбудовувала своє повсякденне життя в нових для неї умовах, ми, серед іншого, проаналізуємо вплив професорів-іноземців на організацію міського простору, їхнє уявлення про достатній рівень життя університетського професора, прийняті в середовищі іноземних учених стратегії

* Стаття підготовлена в межах Міжнародного дослідницького проекту «Трансфер та адаптація університетської освіти в Росії другої половини XVIII – першої чверті XIX ст.»

укладання шлюбів, а також порівняємо життєві уклади в родинх іноземних та місцевих професорів.

Основними джерелами з досліджуваної проблеми є спогади: автобіографія німецького ученого Х. П. Роммеля, який детально виклав історію свого перебування в Харкові в січні 1811 – червні 1814 рр. [11], спогади сина професора російської історії Г. П. Успенського про домашнє життя батька [1, с. 843-846, 884-888], подорожні замітки петербурзького чиновника, уродженця Харкова Р. М. Цебрикова, який відвідав батьківщину взимку 1813–1814 рр. і детально схарактеризував місцеве суспільство [12], а також багаточисельні мемуари вихованців Харківського університету та місцевих жителів, в яких знайшли відображення випадки девіантної поведінки професорів. Крім того, у роботі використовувались різноманітні нормативні акти, матеріали періодики, а також широкий комплекс діловодних джерел.

Більшість іноземних професорів прибули до Харкова у перше десятиріччя ХІХ ст. Багато хто із них їхав до новостворюваного університету, рятуючись від війни в Європі, дехто плекав місіонерські наміри як то «...сприяти розповсюдженню наукової культури на ще не обробленій землі» [11, с. 86], але частіше за все серед причин, які побудили іноземних професорів залишити батьківщину та переїхати до Росії, їхні біографи називають нові кар'єрні можливості та підвищення добробуту. Та й самі професори визнають, що інколи ці фактори відігравали вирішальну роль. За словами професора Ієнського університету І. С. Шада, йому запропонували такі вигідні умови, які не міг запропонувати відомому ученому жоден німецький князь: платню у 2 400 талерів, можливість поєднувати посаду професора з деякими іншими обов'язками за окрему платню, а також підйомні гроші та прогони [1, с. 498].

Слід зазначити, що уявлення про землі, на яких іноземці планували реалізувати свої таланти, були доволі туманними. Ще більш посилювала дезорієнтацію величезна територія Харківського навчального округу. Професор класичної філології Марбурзького університету Х. П. Роммель, прийнявши запрошення обійняти кафедру у Харкові, планував подорожі до Константинополя та Кавказу, малював у своїй уяві розкішні палаци татарських ханів та гареми таврійських красунь [11, с. 105].

Перше зіткнення з реальним станом речей починалось відразу після приїзду до нового місця служби. Свого часу ініціатор відкриття університету у Харкові В. Н. Каразін у промові перед харківським дворянством 31 серпня 1802 р. із піднесенням вигукував: «Цілоще наше повітря, лагідний наш клімат, здатний привабити самих іноземців, яких ми запросимо до себе» [5, с. 320]. Однак прибулі до Харкова професори, відзначивши місцеві красоти, з незадоволенням фіксували, що місто «тільки лише виходить із дикої неосвіченості» [1, с. 122]. На початку ХІХ ст. у Харкові майже не було бруківки і усюди панувала

непролазна багнока, що обумовило появу небачених в інших університетських містах так званих «грязних канікул».

Спочатку реакція іноземців на цю проблему мала характер курйозу. Так, ад'юнкт М. М. Паки-де-Совіні, взагалі відомий своїми екстравагантними вчинками, вразив харків'ян, обравши основним засобом пересування брудними вулицями ходулі [8, с. 69]. Однак вже невдовзі невпорядкованість міста всерйоз занепокоїла університетську колегію, оскільки не лише ускладнювала повсякденне життя, але й становила серйозну загрозу для здоров'я. У перші п'ять-шість років від гнилої гарячки померло кілька іноземних учених: Вілліх у 1804 р., І. Б. Барендт у 1805 р., Л. А. Умляуф у 1807 р., А. Я. Калькау, Г. І. Терлаіч, Д. І. Шмерфельд та А. Г. Рейніш в 1811 р. [1, с. 69].

Одним із перших це питання озвучив професор Л. К. Якоб. У 1807 р. він виступив на засіданні університетської ради з промовою, яка починалась наступними словами: «Стосовно жажливого санітарного стану нашого міста, вочевидь, може бути лише одна думка. Кількість бруду та гною на вулицях зростає щодня такою мірою, що потрібно побоюватися, як би під ними не були поховані не лише люди та тварини, але навіть і будинки» [1, с. 1002]. Після всебічного вивчення ситуації університет у 1811 р. знову порушив це питання, причому частина університетської корпорації висловила за необхідність переведення університету до іншого міста. Переведення так і не відбулось, але шум, піднятий університетською колегією, сприяв тому, що місцева влада в особі губернатора І. І. Бахтіна доклала чимало зусиль з очищення міста та облаштування у Харкові бруківки [1, с. 1005-1022].

Наступним серйозним випробовуванням, з яким стикались іноземні учені, був пошук житла. Деякий час професорам відводились квартири у приміщенні університету. Іноземці розглядали цю пільгу як своє невід'ємне право, і були вельми наполегливими в її отриманні. У листі професора І. Ф. Тимковського від 6 липня 1803 р. зазначалось: «іноземці часто нудні бувають; якщо захочуть додати собі ваги надмірними вимогами усіляких домашніх угідь» [1, с. 124]. У даному випадку не конкретизується, на що розраховували професори-іноземці, але, без сумніву, росіяни та іноземці мали різне уявлення про професорську квартиру. Так, під час перебування в Казанському університеті ревізор М. Л. Магницький з обуренням відзначав, що «професори Арнольд та Герман мають, перший 11, а останній – 10 покоїв» [6, с. 170], тоді як в Росії навіть у другій половині ХІХ ст. (про що свідчить статут 1863 р.), вважалось, що квартира професора може складатись із п'яти житлових кімнат, передпокою та кухні.

Невдовзі стало зрозумілим, що квартир не вистачає, і у грудні 1805 р. було прийнято рішення про виділення спеціальних квартирних грошей – 500 карбованців на рік для професорів та 200 карбованців –

для ад'юнктів. Частина професури задовольнилась найманим житлом, але більшість прагнула придбати власне: у 1810-ті рр. семеро із 16 членів ради, у тому числі іноземці, мали будинки [1, с. 1013].

Звісно, рівень добробуту професорів-іноземців помітно різнився. Так, після смерті професора Л. А. Умляуфа, який жив виключно на платню екстраординарного професора, залишилось 100 крб. та рухоме майно на суму 849 крб., значна частина якого, скоріш за все, була доставлена з Німеччини: портрет професора, дві картини, 20 томів книг, три дзеркала, декілька предметів меблі, посуд, одяг, золотий годинник та два пістолети [1, с. 943]. У той же час професор І. Є. Шад, який прибув до Харкова людиною небагатою, напередодні висилки з Росії мав кам'яний одноповерховий будинок, дерев'яний двоповерховий флігель з усіма службами та надавав своїм колегам позики під проценти [1, с. 870].

Тут треба зазначити, що в перші роки існування університету, професорський оклад, хоча і був достатнім, не міг забезпечити іноземним професорам бажаного рівня життя. Утім, вони швидко адаптувалися до нових умов і значно покращили свій добробут. Візитації Харківським учбовим округом, приватні уроки, утримання пансіонерів, лікарська практика були важливим додатковим джерелом для багатьох представників ученої корпорації.

Крім того, іноземні учені як особливий привілей професорської колегії розглядали право ввозити безмитно для особистого вжитку предмети на суму до 3 000 крб. Скориставшись можливістю виписувати для себе різноманітні товари, професори-іноземці захопились торгівельними операціями, що оцінювалось місцевим населенням вкрай негативно [12, л. 45 об.], оскільки в їхніх очах така діяльність чиновників, які перебували на російській службі, була неприпустимою. Найгучніший скандал у Харківському університеті пов'язаний з ім'ям ректора А. І. Стойковича, який виписував на продаж безмитно угорське вино, стрічки, намиста, картини тощо. Після тривалого слідства Стойкович змушений був піти у відставку [1, с. 841], але такими діями іноземні професори руйнували існуючі станові порядки, привносили до місцевого суспільства уявлення про соціальну мобільність, притаманну західноєвропейським містам.

Багато хто з університетських діячів прагнув зміцнити своє становище вдалим одруженням. Вищезгаданий А. І. Стойкович одружився з поміщицею Ізюмського повіту, як писали сучасники, «жінкою некрасивою, але в якій було півтораста душ селян» [13, с. 51]. Далі, отримавши землю в Херсонській губернії, він переконав дружину продати її маєток, а селян перевести у свої новопридбані володіння, де і продав останніх. Сам після звільнення з Харківського університету переїхав до Петербургу, а «дружину кинув оплакувати її тяжку долю» [13, с. 51].

Звісно, такі кричущі випадки є скоріше виключенням, але пошуки заможної дружини були справою звичайною: так, професор К. П. Павлович взяв шлюб із вдовою, поміщицею П. Н. Боярською, яка була старшою за нього на десять років [9, с. 221-225; 10, с. 38]; Г. Г. Гесс-де-Кальве, учень Моцарта, який здобув у Харківському університеті ступінь доктора, більшу частину життя прожив у Володазі – у маєтку своєї дружини [11, с. 136], після звільнення з університету виїхав до маєтку дружини професор К. К. Нельдеген.

Спостерігалась й інша цікава тенденція. Опинившись у чужому оточенні, відчуваючи складнощі в організації саме повсякденного життя, дехто з професорів укладав шлюб із суто господарчими цілями. Харківський професор Ф. В. Пільгер одружився на «якійсь молодій російській перекупці» [11, с. 124]. У Казані багато пересудів було навколо одруження М. Сторля на служниці, Х. Ф. Френа на «домоводці» [3, с. 195-197; 6, с. 93], що навіть поклато початок досить бурхливих дискусій про пристойні мотиви для одруження.

Як змінювалось повсякдення життя після одруження свідчать спогади Х. П. Роммеля. Тільки вступивши на службу до університету молодий учений задовольнявся університетською квартирою та одним слугою. Після укладення шлюбу був знятий будиночок з маленьким садом та російською банею, значно зросло і домогосподарство: з'явилась ціла когорта «дуже товариських кріпаків, один з яких... був камердинером, другий... – кучером, третій – столяром, четвертий – кухарем», а також покоївка, кухарка та ключниця [11, с. 141-142]. Більше того, виявилось, що велика та поважна рідня була не лише важливим ресурсом, але й порушником спокою в домі. Зокрема, Роммель нарікав на досить часті візити нових родичів, які «цілими тижнями сиділи... у гостях з усім своїм скарбом та цілою свитою кріпаків, псувала... звичні дослідження та порушувала мир у домі» [11, с. 142].

Звісно, необхідність усамітнення гостро усвідомлювалась професорами, як іноземного, так і російського походження. Син професора Г. П. Успенського згадував, що більшу частину часу його батько проводив у кабінеті, який одночасно був спальнею: «Ця кімната була його світом; в інших він бував мимохідь» [1, с. 885]. Студенти, які проживали на квартирі професора, займали окремих флігель і мали власний стіл. Родина мала найману прислугу, господарством займалась дружина Г. П. Успенського [1, с. 886-887]. Відсутність гостей не гнітила господаря дому, який, окрім університету, майже ніде не бував. Але, що цікаво, практично закрите від зовнішнього світу домогосподарство професора постійно розширювалось: спочатку у зв'язку з хворобою дружини Успенського домі з'явилась її племінниця, яка взяла на себе функції господині, згодом родинне коло поповнилось зятем дочки, професором П. О. Куницьким. При цьому, відповідно на спробу молоді родини відділитися став серйозний конфлікт: дочка

отримала категоричну відмову, яка супроводжувалась забороною потрапляти батькові на очі [2, с. 805].

Таким чином, при деякій подібності життєвих укладів Х. П. Роммеля та Г. П. Успенського ми бачимо також суттєві відмінності. У випадку з професором Успенським відсікались усі зовнішні зв'язки, тоді як родинні відносини лише укріплювались. Нуклеарна родина, яку Роммель вважав єдиною можливою для університетського діяча, зайнятого індивідуальною творчістю, для Успенського була неприйнятною. Виходячи з традиційних настанов щодо сімейних відносин, відокремлення дітей він сприймав як крайню ступінь неповаги. Отже поява в університетському середовищі іноземного компоненту сприяла утвердженню в місцевому суспільстві нуклеарної родини та принципу «приватності» сімейного життя.

Зрозуміло, деякі іноземні професори у свою чергу переймали російські порядки: заводили багаточисельну челядь або користувались послугами кріпаків, наданих їм місцевими поміщиками. Так, професор Л. К. Якоб, автор праці «Про порівняльну вигідність кріпосного права та вільнонайманої праці», в якій він виступав проти кріпацтва, вже у перший рік перебування на російській службі поставив питання про спадкове дворянство та пов'язане з ним право володіти кріпаками [1, с. 840]. Ще більш показовим є епізод, пов'язаний із самогубством служниці професора А. А. Дегурова, яка була кріпосною князя Баратинського. Дізнавшись про її вагітність, Дегуров бив її по щоках, а потім «за малоросійським звичаєм» наказав відрізати косу, після чого та повісилась. Нічого негідного у цих діях не бачив ані сам Дегуров – «поборник ліберального виховання російських благородних дівчиць», ані правління університету, яке висловилося на підтримку професора [1, с. 1053-1056].

Крім того, говорячи про ступінь впливу учених іноземців на місцеве середовище слід пам'ятати, що у більшості із них доволі швидко на зміну початковому ентузіазму прийшло розчарування, пов'язане з жахливим санітарним станом міста, відсутністю належних умов для занять, сімейними негараздами. Ситуація ускладнилась з початком війни 1812 р., коли погіршились матеріальні умови та посилились антизахідні настрої.

Для більшості професорів-іноземців виходом із ситуації, що склалась, стало повернення на батьківщину або переїзд до інших університетських міст Російської імперії. При цьому вони з певним песимізмом оцінювали результати власної діяльності, зазначаючи, що «після нас старе слов'янське варварство повернеться» [11, с. 153]. Лише частина з них змогла пережити крах ілюзій та пристосуватися до нових умов. Однак завдяки зусиллям усіх перших діячів здійснилось становлення університету в Харкові, значною мірою змінилось обличчя міста, а деякі університетські традиції були сприйняті місцевим населенням як власні.

Примітки

1. *Багалеї Д. И.* Опыт истории Харьковского университета: (По неизданным материалам): В 2 т. / Д. И. Багалеї. – Х., 1893–1898. – Т. 1. (1802–1815)
2. *Багалеї Д. И.* Опыт истории Харьковского университета: (По неизданным материалам): В 2 т. / Д. И. Багалеї. – Х., 1906. – Т. 2. (1815–1835)
3. *Вишленкова Е. А.* Публичная и частная жизнь университетского человека Казани XIX века / Е. А. Вишленкова // Адам и Ева. Альманах гендерной истории. – 2004. – № 7.
4. *Вишленкова Е.* Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани / Е. Вишленкова, С. Малышева, А. Сальникова. – Казань, 2005.
5. *Каразин В. Н.* Речь, говоренная в Дворянском собрании Слободско-Украинской губернии / В. Н. Каразин // Болебрух А. Г., Куделко С. М., Хрідочкін А. В. Василь Назарович Каразин / А. Г. Болебрух, С. М. Куделко, А. В. Хрідочкін. – Х., 2005.
6. *Костина Т. В.* Мир университетского профессора Казани. 1804 – 1863: Дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / Казанский гос. ун-т / Т. В. Костина. – Казань, 2007.
7. *Кулакова И.* Университетское пространство и его обитатели. Московский университет в историко-культурной среде XVIII в. / И. Кулакова. – М., 2006.
8. *Ничпаевский Л.* Воспоминания о Харьковском университете, 1823 – 1829 годы / Л. Ничпаевский // Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів і вихованців: У 2 т. / Укл. Б. П. Зайцев, В. Ю. Івашенко, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Х., 2008. – Т. 1.
9. *Решетов Н.* Люди и дела давно минувших дней / Н. Решетов // Русский Архив. – 1886. – Кн. 10.
10. *Розальон – Сошальский А. Г.* Мои воспоминания / А. Г. Розальон-Сошальский // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 т. / Укл. Б. П. Зайцев, В. Ю. Івашенко, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Х., 2008. – Т. 1.
11. *Роммель К.-Д.* Спогади про моє життя та мій час / К.-Д. Роммель. – Х., 2001.
12. *ЦДІАУК.* – Ф. 2040. – Оп. 1. – Спр. 45: Письмо Цебрикова к старинному приятелю.
13. *Ярославский В. И.* Из воспоминаний / В. И. Ярославский // Харьковский сборник. – 1887. – Вып. 1.